

УДК : 32.019.51: 37

Особливості формування почуття патріотизму в Україні

Олена Кіндратець,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології

Запорізького національного університету

Стаття присвячена проблемі формування почуття патріотизму у населення України. Визначається роль політичної еліти у цій справі. Показано негативний вплив корупції на ставлення громадян до своєї держави. Розглядаються особливості патріотичного виховання молоді.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, соціалізація, політична соціалізація.

The paper deals with a problem of the forming of patriotic feeling among the inhabitants of Ukraine. The role of political elite in this matter is defined. Negative influence of corruption upon people's attitude toward their state is depicted. The particularities of patriotic education of youth are considered.

Keywords: patriotism, patriotic education, socialization, political socialization.

Одним з питань, на яке українські вчені вже давно мали б знайти відповідь, - чому Україна не може реалізувати свій величезний потенціал і стати, зрештою, країною з високим рівнем людського розвитку. Не можна говорити, що це нікого не цікавить. Звичайно, проблеми українського суспільства досліджує багато вчених. Серед причин, що зумовлюють нинішній незадовільний стан країни, вони називають, перш за все, економічний, політичний, культурний спадок, що дістався нам від попереднього режиму, організовану злочинність, корупцію, яка проникла майже в усі сфери життя. Але одній причині вчені приділяють менше уваги, ніж вона того заслуговує – не патріотичності населення, а передусім – управлінців-корупціонерів, тобто тих, хто створює неформальні правила

Олена Кіндратець

поведінки, котрі суперечать державним інтересам, а також людей, що не протестують проти них, не прагнуть їх зламати, а пристосовуються і живуть за цими правилами.

Що ж таке патріотизм в сучасному глобалізованому світі, у світі, де обмежується державний суверенітет, „розмиваються” кордони, де з’являється все більше людей, які називають себе „громадянами світу”?

Поняття „патріотизм”, як і багато інших понять, які сьогодні використовуються для характеристики політичної сфери життя, має давнє походження. В перекладі з грецької мови це слово означає – співвітчизник, вітчизна.

Нині патріотизм визначають як любов до батьківщини, як почуття відповідальності за її долю і готовність служити її інтересам. С. Натансон, зокрема, теж визначає патріотизм як любов до своєї країни, але підкреслює, що це **особлива** любов, яка поєднується з відчуттям **особистої ідентичності** з країною, а ще з **особливою тривогою** за її благополуччя, з **готовністю пожертвувати** собою заради її країни [1]. В цих визначеннях патріотизму крім любові до батьківщини називаються й інші його ознаки, адже любов до своєї країни може і не поєднуватися з тривогою за її благополуччя та готовністю пожертвувати собою заради неї.

Згідно з І. Кантом, „ми любимо те, що приносить нам вигоду”. Треба відзначити, що тут йдеться про любов однієї людини до іншої. На думку І. Канта, людину поважають тому, що вона має внутрішню цінність, але люблять за те, що пов’язують з нею отримання вигоди, різного роду задоволень [2]. Чи стосується це любові до батьківщини? Чи, можливо, любов до неї є почуттям ірраціональним („Батьківщину не обирають”)? Чи люблять все ж свою державу за щось – могутність, силу, багатство? Тоді патріотизм може бути своєрідною вдячністю за достаток, благополуччя, безпеку.

Соціально-економічні і політичні умови життя певною мірою впливають на формування патріотизму, але не однаково на всіх членів суспільства. Громадяни по-різному реагують на обставини. В тяжкі воєнні роки одні люди робили все, що від них залежало, для перемоги і ні на мить не сумнівалися в правильності своїх дій. Вони приносили себе в жертву, свідомо йшли на смерть, боронячи свою країну від завойовників. А були й такі, що відкрито зраджували свій народ, свою державу. Нині несприятливі соціально-політичні умови життя змушують людей, не байдужих до долі своєї батьківщини, прагнути їх змінити на краще. А люди байдужі, не патріоти, якщо це їм вдається, намагаються використати ці умови у власних інтересах, або ж виїжджають в інші країни в пошуках кращого заробітку.

Корумпована політична „еліта”, очевидно, теж любить свою країну особливою любов’ю, яка аж ніяк не поєднується з готовністю пожертвувати собою заради блага батьківщини (вживати поняття „політична еліта” треба з певними застереженнями, оскільки поняття „еліта” означає „кращі”, а

в Україні, на жаль, не всі, кого називають політичною елітою, є кращими). А оскільки така „еліта” не здатна жертвувати власними інтересами заради батьківщини, а навпаки – готова жертвувати її інтересами заради свого блага, то вона не є взірцем патріотичності. Така „еліта” не виконує важливих функцій, які б мала виконувати. Р. Балабан вважає, що функція еліти — диктувати, виховувати, насаджувати позитивні цінності. Брак загальнонаціональних (загальнодержавних) цінностей послаблює колективізм народу, позбавляє державу і народ ідеалу та власної місії [3]. Це дезорієнтує, дезінтегрує суспільство, призводить до ослаблення патріотизму.

Г. Ашин, порівнюючи російську й американську еліти, називає їх спільною рисою месіанську ідеологію, намагання передати її іншим [4]. Чи притаманна ця риса політичній еліті України? Тільки певній її частині. Ця частина еліти вірить у свій народ і бажає йому „світлого майбутнього”. Інша частина дбає лише про власне „світле майбутнє”. Вона не є ні творцем нової ідеології, ні сповідником ідеології старої, яку донедавна проповідувала.

Звідки взялася така „еліта” – непатріотична, безвідповідальна? Ким вона виховувалася і коли?

Любов до батьківщини формується під дією багатьох чинників. Як вважають соціологи, на її формування впливають, перш за все, такі чинники, як місце народження і зростання людини, місце проживання (вкорінення), країна походження свого етносу (земля предків).

Значна частина населення України народилася і зростала в державі, якої вже не існує – в Радянському Союзі. Це зумовлює особливості політичної соціалізації старшого покоління, яке, у свою чергу, впливає на соціалізацію молоді. Серед політичної еліти України вихідців з СРСР” більшість, тобто більшість тих, хто в старі часи боровся з будь-якими проявами націоналізму. В зрусифікованих містах радянської України представників інтелігенції, які розмовляли українською мовою, підозрювали в тому, що вони є націоналістами („буржуазними націоналістами”). Українська мова інших груп населення (робітників, селян) сприймалась як прояв безкультур’я, селянщини”. Люди, що розмовляли українською мовою (усвідомлюючи це чи ні) знижували свій соціальний статус, повинні були миритися до певної міри із зневажливим ставленням до них. Можливо, й досі в когось у підсвідомості зберігається інформація, що любов до України – це мало не злочин, а українська мова – мова „плебеїв”.

Співвідношення патріотизму і націоналізму є однією з проблем, що викликають дискусії. Дехто вважає, що ці поняття ідентичні, що національна ідея є основою патріотизму, інші це заперечують. Очевидно, ідентичними ці поняття є тоді, коли сформувалася політична нація. Якщо існує політична нація, то тоді існує й територіальний патріотизм. Ідентифікація з політичною нацією одночасно є ідентифікацією з країною, любов до своєї нації і до своєї держави – одне і те ж, а отже націоналізм і патріотизм у цьому випадку є ідентичними поняттями.

Якщо ж політична нація не сформувалася, а існує націоналізм етнічний, культурний, то тоді в багатонаціональній країні потрібно докладати чималих зусиль для того, щоб всі національні групи країни свого проживання вважали своєю батьківщиною.

Україна – країна багатонаціональна, в ній існують різні ідентифікації, а отже існує і потенційна небезпека появи сепаратистських настроїв. Сепаратизм можна вважати одним з крайніх проявів непатріотичності.

Існування цієї проблеми певною мірою зумовлюється поведінкою політичної еліти. 1920 року В. Липинський писав, що потрібної усім держави й нації немає, а є економічно – грабіж, а ідеологічно – фарисейство й деморалізація [5]. Основне завдання „справжньої еліти” сьогодні – покінчити і з грабунком, і з деморалізацією, фарисейством. Питання в тому, хто підтримає таку еліту в її зусиллях змінити життя суспільства на краще. Вважається, що доля України залежить від молоді, яка формується, соціалізується в нових умовах, що значно відрізняються від тих, у яких відбувалася первинна соціалізація їх батьків.

Зміна поколінь є важливим фактором соціальних і політичних змін в суспільстві. Ці зміни відбуваються тому, що молоді люди мають інші погляди, ніж представники старших поколінь, інші уявлення про життя, інші цінності. Відхилення в уявленнях молодих людей можуть бути як „безпечними” з точки зору збереження політичної стабільності, так і „небезпечними”. В деяких колишніх соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи саме молоді люди стали рушійною силою демократичних перетворень. Вони добивалися прогресивних перетворень у своїх країнах, що засвідчує їх патріотичність. Простіше було б, очевидно, для кожного з цих молодих людей емігрувати в країни, в яких вже давно утвердилися демократичні режими, сформувалася правова, соціальна держава.

Патріотичне виховання молоді є одним з найважливіших завдань політичної соціалізації в будь-якій країні.

Держава використовує певні засоби впливу, за допомогою яких молоді люди засвоюють базові цінності суспільства. Та часом старі способи впливу на молодих людей стають неефективними. Це трапляється, по-перше, тоді, коли руйнуються базові цінності суспільства. Теорія аномії Е. Дюркгейма не втратила своєї актуальності й сьогодні. Вона пояснює процеси, що відбуваються в транзитивних суспільствах. По-друге, хоча процес соціалізації часом називають консервативним, оскільки засвоєнню підлягають правила і цінності, що існують тривалий час, однак насправді зміна цінностей і правил відбувається, певною мірою, в кожному поколінні. Це пов'язується з тим, що, по-перше, сам об'єкт соціалізації не може бути пасивним. Існують і чинники, що порушують безперервність соціалізації. Цих чинників багато – це культурні зміни, розвиток комунікації, міграція населення не тільки в межах території держави, зміна уявлень під впливом інформації, нових знань, трансформація суспільства, руйнування старих стереотипів тощо. Крім того, відбуваються зміни самих інститутів

соціалізації. Наприклад, соціалізація в сім'ї в XIX столітті відрізняється від соціалізації кінця XX – початку XXI століття хоча б тому, що тоді існували складні сім'ї, а сьогодні переважають сім'ї нуклеарні.

Під впливом таких чинників молоді час від часу „вчиняє бунт” проти старих цінностей. Проявами „тихого бунту” молоді є нові молодіжні субкультури, неформальні об'єднання. Абсентеїзм молодих людей теж можна вважати такими бунтом, якщо його причиною є неприйняття політичних цінностей, правил, правових норм, що діють в суспільстві. Вивчення цих явищ дає змогу знайти способи збереження системи, пристосування її до „нових громадян”, що замінюють громадян довірливих, терплячих, лояльних до влади, до суспільно-політичного устрою.

Прихід кожного нового покоління Т. Парсонс порівнював з навалюю варварів. На його думку, лише процес соціалізації може забезпечити засвоєння норм співжиття цими „прибульцями”. Саме тому основною метою соціалізації є стабілізація суспільства – по вертикалі (між поколіннями) і по горизонталі (між соціальними групами).

Політичну соціалізацію розглядають як процес, що передбачає зміну уявлень і цінностей протягом життя людини, поколінь, тобто ресоціалізацію. Однак ресоціалізація старших поколінь відбувається не завжди. Руїнування радянської ідентичності, наприклад, призвело до деформації патріотизму. Нездатність пристосуватися до змін у суспільстві зумовлює появу маргіналів, тобто людей, які не ідентифікують себе з жодною з груп, що нині існують. В перехідних суспільствах кількість таких людей зростає, що дає підставу говорити про маргіналізацію суспільства. В такому суспільстві зростає рівень тривожності, незадоволення життям, агресивності. Звичайно, такі умови несприятливі для формування патріотичних почуттів у громадян. В такі періоди спостерігаються хвилі міграції. Враховуючи все це, слід зауважити, що важлива не тільки політична соціалізація молоді, але й політична соціалізація інших вікових груп.

Політична соціалізація і патріотичне виховання в СРСР мали свої особливості. Патріотичне виховання починалося з сім'ї, з дошкільних закладів і продовжувалося протягом усього життя людини. В тій країні існував жорсткий контроль за процесом соціалізації, всі сфери життя були ідеологізовані, політизовані, існувало й чітке уявлення про тип громадянина, який необхідно сформуванати („моральний кодекс будівника комунізму”).

В недемократичних державах влада часто використовує „сліпий патріотизм” народу для досягнення своїх цілей. Для цього створюється „образ ворога”, розпалюється ворожнеча. Такий патріотизм споріднений з шовінізмом, расизмом, його підживлює ксенофобія. В СРСР використовувалося протиставлення „ми – вони” („ми” – хороші, „вони” – лихі). І нині політики деяких країн використовують таке порівняння для посилення свого впливу на народ. Так діють, перш за все, політики, які не

можуть похвалитися суттєвими успіхами в реалізації своїх передвибірчих програм.

В демократичній країні тотального контролю за процесом соціалізації з боку держави хоча й немає, однак це не означає, що вона не бере участі в цьому процесі. Демократичні держави використовують різні засоби впливу на свідомість громадян. Вплив може бути прямим і опосередкованим. Виховує патріотизм і переконає громадян країни в тому, що вони живуть у найкращій країні, не тільки пропаганда, але й добробут, гідні умови життя, захищеність прав і свобод.

Хоча політична соціалізація і відбувається протягом всього життя людини, однак в дорослому віці вона має свої особливості, які суб'єкти соціалізації мають враховувати. Сформовані раніше уявлення, стереотипи заважають сприйняттю нових цінностей, правил, ролей. Багато дослідників вважають, що вплив первинних чинників соціалізації є вирішальним, хоча й не заперечують того, що протягом життя змінюється значення агентів соціалізації. Спершу найважливішими є сім'я і школа, згодом – друзі, колектив, у якому працює доросла людина, ЗМІ, харизматичні політики, релігійні проповідники, месії тощо.

В інформаційному суспільстві, в епоху глобалізації, відкритості кордонів держава не може бути монополістом у формуванні політичних цінностей. Як вважав О. Панарін, національна ідентичність підривається глобальною інформацією. Тому проблема патріотичного виховання тісно пов'язується з проблемою інформаційної безпеки. Нині будь-яка країна зустрічається з труднощами забезпечення контролю за інформацією, що надходить ззовні. Це змушує держави створювати концепції інформаційної безпеки. Роль патріотизму в забезпеченні національної безпеки зростає.

Хоча й існує небезпека негативного впливу зовнішніх чинників на формування патріотизму, перш за все, у молодих людей, однак визначальними є все ж внутрішні чинники. Л. Чупрій називає негативні явища, характерні для сучасного українського суспільства – зниження рівня життя, знецінення традиційних моральних норм, пропаганда жорстокості, бездуховності, насильства, невизначеність в оцінці подій історичного минулого українського народу тощо. Дослідник вважає, що все це негативно впливає на моральні цінності нового покоління. Висновок автора невтішний: зростає покоління, позбавлене почуття національної гідності, гордості, покоління, якому насаджується безкультур'я, у якого нівелюється совість, деградують мораль, честь, справедливість, натомість формується меркантилізм, манкурство [6]. Хоча проблеми, на які вказує Л. Чупрій, існують, однак не слід усіх, хто належить до молодого покоління, вважати бездуховними, позбавленими почуття національної гідності. Звичайно, серед представників цього покоління є „манкурти”, але не тільки серед цього покоління (в роки перебудови в СРСР тих, хто демонстрував свою нелюбов, байдужість до батьківщини, називали „манкуртами”. Ч. Айтматов у романі „І довше віку триває день” так описав манкурта:

„Неначе вчора народився на світ, не пам'ятає, не знає імені свого, ні батька, ні матері, ...звідки сам родом, теж не знає”). „Манкурти” були в усі часи і у всіх народів. Особливо небезпечні вони при владі, адже за легендою манкурт вбиває власну матір.

Велике значення для усвідомлення того, хто ми є, якими ми є, для формування патріотизму має історія. Історія України часом переписується при зміні влади. Багато історичних фактів трактуються по-різному в різних регіонах України. В будь-якій багатонаціональній країні складно формувати патріотизм, використовуючи історичні факти.

Дехто вважає, що мають бути представлені протилежні уявлення про історичні події без оцінок. В деяких країнах вже сьогодні в школах намагаються подавати історичні факти, не даючи їм оцінки. Це пов'язується з так званими морально неоднозначними фактами історії. Прагнення викликати почуття гордості за дії предків, які б мали викликати осуд, негативно позначається на формуванні патріотизму молоді, яка більш чутлива до обману через свій максималізм.

В історії України є сторінки, які можна по-різному оцінювати і тлумачити.

В країнах, що були тривалий час чи то метрополіями, чи колоніями, існує проблема оцінки свого минулого. Історію визвольної боротьби часто використовують для формування патріотичних почуттів. Та якщо сьогодні будь-який тероризм засуджується, то як бути з терористичною діяльністю визвольних армій? Не лише певні дії є морально неоднозначними, але й певні історичні постаті; наприклад, питання, на яке немає однозначної відповіді: кого вважати героєм України?

Англійський історик Т. Хант зазначає, що неможливо оцінювати історію як правильну чи неправильну з позицій XXI століття. Важливо не давати оцінки історичним подіям, а намагатися зрозуміти те, чим ці події були викликані, зрозуміти спосіб мислення наших предків.

Формування патріота передбачає наявність у суб'єктів патріотичного виховання уявлення про певний узагальнений образ людини, яка любить свою вітчизну, віддана їй. Чи існує в сучасних держав уявлення, який саме тип громадянина вони хочуть сформувати? Очевидно, так. США відома як країна, в якій більшість громадян є патріотами. Американці гордяться своєю Конституцією. Все, що стосується становлення держави, викликає у американців шанобливе ставлення – Декларація про незалежність, Біль про права тощо. Любов до держави виховують літературні твори, живописні полотна, фотографії, музика, пам'ятники. Цим патріотичне виховання в США подібне до патріотичного виховання в СРСР.

Досить велика частка громадян України вважає себе патріотами, або скоріш за все патріотами. Під час дослідження, яке виконувала соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України, на запитання „Чи вважаєте Ви себе патріотом

України?” відповіли „так” 38,1 % респондентів, „скоріше так” – 36,7 %, „скоріше ні” – 13,8 %, „ні” — 3,8 %, важко відповісти – 7,6 % [7].

Соціологічне дослідження, що проводилося в АР Крим і Севастополі, показало, що кількість тих, хто вважає себе патріотами, і тих, хто вважає себе скоріш за все патріотами, 2008 року суттєво зменшилася порівняно з 2007 роком. На запитання „Чи вважаєте Ви себе патріотом України?” 2007 року відповіли „так” 36,6 % респондентів, „скоріше так” — 30,1 %, „скоріше ні” – 13,0 %, „ні” — 13,9 %, „важко відповісти” – 6,4 %, а 2008 року, відповідно, — 9,2 %, 19,4 %, 24,4 %, 24,9 %, 22,1 % [8]. Очевидно, на респондентів вплинули і економічні, і політичні чинники.

Є. Головаха і Н. Паніна у статті „Пострадянська аномія: особливості виходу із стану аномічної деморалізації в Росії і в Україні” відзначали, що економічне зростання призвело до певного поліпшення матеріального становища більшості населення, що відобразилося на соціальному самопочутті людей. Стало менше розчарувань і невпевнених в тому, що вони здатні забезпечити прийнятні умови життя для себе і своєї родини. Заміри рівня аномії, що проводилися під час моніторингу „Українське суспільство. 1992 – 2006 рр.», показували позитивні тенденції: дещо знизився загальний рівень аномічної деморалізованості громадян України і менше стало тих, у кого вона сягає критичного значення [9]. Однак економічна криза знову зумовила погіршення соціального самопочуття людей, призвела до зростання кількості людей, які бажали б виїхати за кордон з метою тимчасового чи постійного проживання. За результатами опитування, що проводилося Центром соціальних досліджень „Софія” у серпні 2007 року, 26,6 % українців хотіли б виїхати в іншу країну на деякий час, а 13,3 % хотіли б виїхати назавжди [10].

Звичайно, не можна вважати непатріотами всіх, хто бажає виїхати за кордон на заробітки. В умовах глобалізації, яка характеризується мобільністю населення, бажання працювати, навчатися в іншій країні не може засуджуватися. Звичайно, було б добре, аби люди, що отриманими в інших країнах нові знання і досвід, поверталися на батьківщину і допомагали розбудовувати молоду державу. Любов до своєї країни „здалеку” часом називають „ледачим патріотизмом”. Хоча і „здалеку” можна допомагати своїй вітчизні. Так роблять представники української діаспори в різних країнах світу, для яких Україна є країною предків чи країною народження.

Громадяни різних країн розуміють, що таке патріотизм, по-різному. Порівняльні дослідження показують різницю у ставленні до своєї держави громадян України і Росії. Аналітики соціологічної групи „Рейтинг” виконали дослідження „Чим гордяться українці і росіяни і що для них означає патріотизм”. Воно охоплювало всі регіони України. Для порівняння були використані результати аналогічного дослідження, здійсненого в Росії влітку 2010 року Всеросійським центром дослідження громадської думки.

Дослідження показало, що головним приводом для гордості за країну для українців є місце, де вони народилися і виросли (33 %), а також земля, на якій вони живуть (31 %). Для росіян головним приводом для гордості за свою країну є її історичне минуле (47 %). 57 % українців і 58 % росіян ідентифікують себе, перш за все, як громадян своєї країни. Переважна більшість українців (76 %) і росіян (84 %) вважають себе патріотами. При цьому серед українців виявилось вдвічі більше респондентів, які не змогли відповісти на запитання „Як би Ви самі себе охарактеризували – як патріота своєї країни чи ні?”. Як у Росії, так і в Україні найменше відчуває себе патріотами молодь, найбільш патріотично налаштовані люди старшого віку [11].

Любов до своєї країни дехто вважає потребою. Пояснюють існування такої потреби необхідністю належати до певної групи, що має минуле і майбутнє, що виходить за вузькі межі людського життя. Якщо така потреба справді існує, то тоді, як в пісні Ю. Шевчука „Батьківщина”, не має значення, яка вона; вона подобається, бо вона Батьківщина.

Патріотизм – любов до батьківщини формується в процесі політичної соціалізації. Патріотичне виховання є однією з важливих умов подолання дезінтеграції суспільства, умов його консолідації.

Не всі громадяни України вважають себе патріотами. Серед причин важливе місце належить соціальному самопочуттю людини, соціально-економічним умовам життя.

Непатріотичність частини політичної еліти, яка проявляється, перш за все, в корупційних діяннях, негативно впливає на формування патріотизму громадян, оскільки ті, кого називають політичною елітою, є певним зразком поведінки для людей. Демонстрація неповаги до закону, порушення етичних норм, „розкіш на показ” як своєрідна демонстрація зверхності – все це у свідомості молодих людей може сприйматися як шлях до успіху. Молодь в більшій мірі, ніж люди старшого покоління, піддаються негативному впливу.

Зміна поколінь, політичних режимів, політичних систем, зміна цінностей, переконань, поглядів, позицій впливає на формування почуття патріотизму. Формування любові до Батьківщини в умовах глобалізації має свої особливості.

Всі проблеми, про які ми говорили, потребують подальшого вивчення з тим, щоб поліпшити патріотичне виховання громадян України.

Література:

1. **Nathanson, Stephen.** Patriotism, Morality and Peace, Lanham: Rowman & Littlefield. 1993.- С.34-35.

2. **Кант И.** О двух природных побуждениях и связанных с ними обязанностях / И. Кант // Этическая мысль: Науч. публицист. чтения. – М.: Политиздат, 1998. – С. 299.

3. Балабан Р. Українські суспільні цінності / Р. Балабан // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – №5 (49). – С. 237 - 238.

4. Ашин Г. К. Курс истории элитологии / Г. К. Ашин // [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-895.html>

5. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів.—Видання друге / В'ячеслав Липинський. — Нью-Йорк. — Булава. — 1954. - С. 16 - 17.

6. Чупрій Л. В. Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи / Л. В. Чупрій // [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://sd.net.ua/2009/11/05/patrotichne_vikhovannja_v_ukran_ctan__perspektivi.html

7. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронних ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт] - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=282

8. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. - Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=399

9. Головаха Е. И., Панина Н. В. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния анемической деморализации в России и на Украине / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Общественные науки и современность. - 2008. - №6. - С. 5 - 10.

10. Зеркало – 2007 (настроения и стереотипы населения Украины) [Електронний ресурс] // ЦСИ СОФІЯ [веб-сайт] - Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/page42.html>

11. Шамота М. Три чверті українців вважають себе патріотами / М. Шамота // Kyiv Post - 17 листопада 2010 [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/ukraine/article/tri-chverti-ukrayintsiv-vvazhayut-sebe-patriotami.html>